

Малинка Микола
(*Переяслав-Хмельницький*)

**Образ Діви Марії в апокрифі
“Ходіння Богородиці по муках”
та в українському хронографі XVI століття**

Святе Письмо і релігійна освіта міцно ввійшли в свідомість і культуру нашого народу. Біблійні теми, образи, сюжети з часу прилучення наших предків-русичів до віровчення та європейської християнської спільноти, завдяки посередництву Візантії, Болгарії трансплантувалися в національне письменство, часто поєднуючись зі зразками народної творчості, входили в життєвий побут українців. Так, наша давня творчість синтезувала в своїх підвалинах пратрадиції з надбанням християнізованого світу. Популярними та вагомими за значенням у давній книжності були матеріали, пов'язані з життям і діяннями світочів біблійного віровчення – земним Богом Ісусом Спасителем, апостолами, проповідниками, мучениками, фундаторами церкви як реальними прикладами-ідеологемами для наслідування в повсякденному бутті наведеної до православ'я української нації. Однак, особливої уваги в середньовічній Європі, після Єфеського собору 431 року, зазнав образ земної жінки, від якої з'явився в світі рятівник від гріхів усього людства – Спаситель, коли її “велено шанувати як Богородицю”²¹.

Літературний образ Матері Божої ввійшов у світове мистецтво завдяки пам'ятці святого Єфрема Сирина (306-373 рр.) “Дерево життя, сховане в центрі раю, виросло

²¹ *Качуровський І.В.* Генерика і архітектоніка. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – Кн.1: Література європейського Середньовіччя. – С. 156.

III. Україна в контексті європейського Відродження

в Марії”, проте змістовна маріїнська література з’являється в європейському світі лише на початку VI століття низкою творів Романа Солодкоспівця та Германа Константинопольського. Однак, продуктивного культивування ця велична постать, як підкреслюють французькі дослідники біблійного матеріалу в європейській культурі А.Ланглуа та Ле Муане, зазнає з XII ст., зокрема з латиномовних письменницьких творінь Бернара Клервоського та Адама Сен-Вікторвоського²². В Україну ж цей образ, як і християнська традиція взагалі, потрапляє через перекладні твори у період правління Ярослава Мудрого, започаткувавши надалі потужну маріїнську культурну (зокрема літературну) традицію.

Діва Марія, Богородиця, Мадонна закріпилася в свідомості українців і як мати Ісуса Христа, “яка чудесно народила, не порушивши своєї незайманості”²³, і як трансформований образ язичницької богині Лади, символ заступництва. У такому своєрідному синкретичному сприйнятті цей образ зміг глибоко проникнути в народну свідомість як оновлено-краще рідне, а не запозичене й насажене з князівської ласки. Тому закономірним явищем є популярність у національній традиції культивування Богородиці як богорівної заступниці роду людського.

Своєрідного висвітлення й літературного вмотивування в давньоруській словесності зазнають вказані тема й образ у житійній та апокрифічній словесності та літературно-історіографічних пам’ятках, зокрема в апокрифі “Ходіння Богородиці по муках” (XII ст.) та українському хронографі XVI століття, який нещодавно було повернено до скарбниці національної літератури. Зазначимо, що апокрифи як жанр виникли на рубежі нашої доби й спочатку призначалися для обраних книжників, а згодом

²² Ланглуа А., Ле Муане А., Спіс Ф., Тібо М., Требюшон Р., Фуїу Д. Святе Письмо в європейській культурі: Біблійний словник / Зоя Борисюк (пер.з фр.), Наталя Лисюк (пер.з фр.). – К.: Дух і Літера, 2004. – С.130.

²³ Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – 3-е видання. – К.: Дух і Літера, 2007. – С. 138.

трансформувалися в заборонені церквою літературні зразки. Вони поділялися на старозавітні (цикл книг Єноха, “Ювілеїв”, “Псалмів Соломона”), новозавітні (про Ісуса Христа, апостолів, Богоматір) тощо. Ціннісні класифікації цих оповідей-легенд, що функціонували в національному письменстві, здійснили І.Франко, М.Грушевський, Г.Булашев, Ф.Колесса та інші²⁴. Апокрифи в Україні користувалися широкою популярністю серед населення, мали просвітницьке значення, позаяк, асимілювавши в собі дохристиянські елементи, завдяки “контамінації біблійних сюжетів та образів і поганського фольклору або Біблії та інших джерел”²⁵, у такий спосіб “служили вони доповненням і розширенням Святого Письма та біблійних книг”²⁶.

Тема Апокаліпсису пронизує твір “Ходіння Богородиці по муках”, в якому зображується подорож Діви Марії до потойбічного світу, де вона бачить муки грішників. Сповнена співчуття до приречених, прохає Творця зменшити їхні страждання. Своєрідного значення в такому випадку зазнає сам жанр пам’ятки: “ходіння” тлумачиться не традиційно як “подорожні замітки”, “мандрівка до Святих місць”²⁷, а – переміщення між світами, між небом і землею. Згадані антиномічні пари немов би протиставляють людське та боже, виражаючи антитетику бароковості, елементи естетики якої характерні не лише для творчості XVII століття, а й інших періодів.

²⁴ Франко І. Передмова до видання “Апокрифи та легенди з українських рукописів. Т.1. Апокрифи старозаповітні” // Франко І. Зібрання творів: у 50-ти томах / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.38: Літературно-критичні праці (1896-1911) / Упоряд. та комент. О.І. Гончара; Ред. М.Т.Яценко. – С. 34-36; Колесса Ф. Українська усна словесність. – Едмонтон: КІУС, 1983. – С. 254.

²⁵ Лексикон загального та порівняльного літературознавства / Буковинський центр гуманітарних досліджень / Анатолій Волков (голова ред.). – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 38.

²⁶ Історія української культури / І.Крип’якевич (заг. ред.). – 4.вид., стер. – К.: Либідь, 2002. – С. 202.

²⁷ Білоус П. Давня українська література в школі. – Житомир, 2007. – С. 203.

III. Україна в контексті європейського Відродження

Сам Образ Божої Матері ідейно не вписується в картини пекельного суду, акумулюючи в собі християнське поняття чеснот. Таким чином збільшується прірва між небесним, світлим і земним, недосконалим. Завдяки принципові хронотопної невизначеності, що є характерною ознакою житійного підходу при описі канонізованих героїв²⁸, з одного боку, глибше підкреслюється добродієність Діви, а з іншого, – засуджується ступінь людської гріховності, бо муки безкінечні. Пекло немов би вміщує весь топос негативізму епохи Середньовіччя, згрупований за релігійно-народним розумінням рівнів морального відступництва. Так, найгіршу кару спокутують світське населення “іж чужое добро шарповали, ... пили”²⁹, “лінивії вставати до церкви”³⁰, лихварі; духовенство, яке ставить перед прихожанами високі моральні вимоги, а самі ““волі божої не творили””, “зле чинять”³¹. Дана класифікація знайшла своє продовження та інтерпретацію в поетиці національних богословів, зокрема в працях Кирила-Транквіліона Ставровецького та Йоанікія Галятовського.

Однак, ключова ідея розуміння образу Матері Божої, на думку О.Сирцової, “виражена в молитві про припинення пекельних мук”, котра “у певному культурному контексті могла набирати... “чистецевого” сенсу”³². А це вже свідчить, як стверджує сучасна харківська дослідниця маріїнської

²⁸ Александров Александр Васильевич. Образный мир агиографической словесности: Статьи и материалы (1990-1997) / Институт литературы им. Т.Г.Шевченко НАН Украины; Одесский гос. ун-т им. И.И.Мечникова / А.В.Мишанич (отв.ред.). – О.: Астропринт, 1997. – С. 6.

²⁹ Українська література XIV – XVI ст.: Апокрифи, агіографія, паломницькі твори, історіографічні твори / Ред. В.Л. Микитась; Упор. і прим. В.П.Колосової. – К., 1988. – С. 38.

³⁰ Українська література XIV – XVI ст... – С. 39.

³¹ Там само. – С. 40.

³² Сирцова О. Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія з виданням грецького тексту Апокаліпсиса Богородиці за рукописом XI століття *Ottobonianus*, gr. 1 / О.Сирцова; Інститут філософії НАН України. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”; Університетське вид-во “Пульсари”, 2000. – С. 189.

тематики в давньому національному письменстві Олена Матушек, про “поєднання рис православної і католицької субкультур”³³ у даній пам’ятці і символізує її україноєвропейську спрямованість. Крім того, завдяки проявленню співчуття та безмежного милосердя до людей (навіть ймення Марія (“Міріам” із давньосемітської мови – “та, що ридає”³⁴) цей образ, відповідно до католицької та православної традицій, контамінує в собі значення “всепрощаюча Мати, до якої може звернутися найбезнадійніший грішник”³⁵. Тому через її заклик до духовного очищення простежується дидактична спрямованість апокрифа.

Ідеологема Матері Божої відображена і в зведеному збірникові оповідей зі всесвітньої історії на основі матеріалів Біблії, візантійських (Іоанна Малали, Григорія Амартола, Григорія Синкелла), польських (Яна Длугоша, Марцина Бельського, Матвія Стрийковського) хронік, перекладних повістей (“Олександрії”, “Юдейської війни” Йосифа Флавія), літописних пам’яток національного письменства тощо, що відомий у раніших наукових розвідках як “неподілений на глави”³⁶, “західноруської”³⁷ чи “південноросійської редакції”³⁸, а нині розглядається як “український хронограф 1 редакції (XVI ст.)”³⁹.

³³ Матушек О.Ю. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Харківський держ. ун-т. – Х., 1999. – С. 1.

³⁴ Словник символів культури України / За заг. ред. В.П.Коцура. – К.: Міленіум, 2005. – С. 54.

³⁵ Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – С. 142.

³⁶ Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – М.: Тип. Лазаревск. ин-та, 1866. – Вып. 1. – С. 95.

³⁷ Розанов С.П. Хронограф западнорусской редакции. К вопросу об его издании // Летопись занятий Археографической комиссии. – 1913. – Вып. 25. – С. 2.

³⁸ Науменко В. Хронографы южнорусской редакции // Журнал министерства народного просвещения. – 1885. – №5. – С. 35.

³⁹ Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С. 40.

III. Україна в контексті європейського Відродження

Дана історіографічно-літературна пам'ятка була створена на основі найдавнішої редакції “Хронографа” Пахомія Логофета (1442), ввібравшого в себе матеріал згаданих вище візантійських середньовічних хронік, через одну проміжну редакцію; польської “Хроніки всього світу” Мартина Бельського (1550); частково матеріалу з російського хронографа першої редакції (1512 року), з яким походили з одного першоджерела, та з давньоукраїнської літописної творчості. Вона продовжила хронікарську традицію Київської Русі, що була добою вітчизняної античності, започатковану “Хронографом за великим викладом”, створеним у Києві в XI ст., та “Хронографом XIII століття”, який з'явився на Волині в 1262 році⁴⁰.

Розпочинається твір повістю про славнозвісного О.Македонського, що відрізняє його від давніх російських та візантійських хронографів, де оповідь ведеться від біблійного першопочатку. Опущена в ньому Старозаповітна історія, практично відсутній літописний матеріал. Фактично, форма твору стала й продовжує літературні хронікарсько-літописні традиції Київської Русі. І це не дивно, адже XVI ст., час створення цієї пам'ятки, в національному письменстві – перехідна доба від Середньовіччя до Нового часу, який визначається Й.Хьйзингою “пізнім Середньовіччям”⁴¹. Д.Лихачов конкретизує його ознаки зверненням до тем, ідей княжих часів, що є стилем другого монументалізму⁴², “коли література немов знову повернулася до принципів монументального історизму XI – XIII ст. з його прагненням охопити і відобразити хід світової

⁴⁰ Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.). Джерела. Система жанрів / НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2004. – С. 30.

⁴¹ Хьйзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й.Хьйзинга; Пер. с нидерландского Д.В.Сильвестрова – М.: Наука, 1988. – С. 212.

⁴² Лихачёв Д.С. Избранные работы: в 3 т. / Д.С.Лихачев. – Л.: Худ. лит., 1987. – Т.1.: Развитие русской литературы X – XVII веков; Поэтика древнерусской литературы. – С. 100.

історії, побачити в кожній історичній постаті втілення тих чи інших суспільних якостей – позитивних чи негативних”⁴³.

Синкретичність жанру пам’ятки дала авторові збірника змогу виразити пов’язаний з маріїнською темою матеріал у відповідній національному письменству формі – житті. Специфіка поетики вираження цього образу – поєднання художніх засобів хронографічного жанру (просвітницьке висвітлення її образу як жінки, що дала життя Спасителеві) та життя (показ її як символу християнського благочестя, мучеництва, приклад якої нагально був необхідний у складній для України ситуації занепаду церкви, поширення єресей, моральної зневіри суспільства, тобто на час створення твору – другої половини XVI ст.). У такий спосіб образ Матері Божої виражений у творі в євангельських літературних традиціях: походження, славні діяння, підсумок людського земного існування, перехід в іншу іпостась.

Постать Діви Марії вперше з’являється у творі із представлення її генетичного коріння. Однак її родовід виводиться не лише за його чоловічою гілкою, що було каноном для біблійної традиції (зокрема, так представлене походження Ісуса Христа в Євангелії від Луки⁴⁴), але й, оскільки “про походження й ... дитинство Марії ... євангельська оповідь (де взагалі відомості про Марію дуже незначні) нічого не повідомляє”⁴⁵, – за жіночою, що є апокрифічним елементом пам’ятки. Таким чином, розкривається славетне (богообране) її походження; цей вірогідний матеріал, крім елемента житійного підходу до показу образів християнських світочей, виражає споконвічно традиційне для української літописної (писемної взагалі) творчості культивування слави предків.

⁴³ Там само. – С.101.

⁴⁴ Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические в русском переводе с объяснительным вступлением к каждой книге Библии и примечаниями Ч.И.Скоуфилда с английского издания 1909 года. – Чикаго, 1989. – С. 1183.

⁴⁵ *Аверинцев С.* Софія-Логос. Словник. – С. 138.

III. Україна в контексті європейського Відродження

Відповідно до особливості ідейного підґрунтя хронографічного жанру подальша доля й висвітлення образу цієї святої жінки має інформативне спрямування: подача відомостей про народження нею Сина-Спасителя, де зацентровано увагу, що її “„дѣвство бысть не по воздержанію, якоже прочимъ человѣкомъ, но нашествиемъ святаго Духа, еже есть паче человѣческаго естества, якоже мнози отъ святыхъ свидѣтельствуютъ”»⁴⁶. У такий спосіб реалізується просвітницька спрямованість пам’ятки на збагачення читача світськими й церковними історичними відомостями та водночас підвищує його моральний ухил і духовний розвиток. Упроваджений в канву твору авторів підхід, концепція якого, можливо, запозичена у голландського гуманіста Еразма Роттердамського – для досягнення щастя необхідні гармонійно поєднані гострий розум і висока моральність, – був відповіддю на злороденне знецінення в добу відкриття нових світів, реформації і церковного устрою й закликав до релігійної чистоти європейців, українців зокрема. Приклад діянь Марії – яскравий зразок для наслідування, ідеал для наближення кожного в своїх ученнях і діях для власного духовно-свідомісного очищення та задля суспільного спасіння від аморального звиродніння і цинізму конформізму в цілому. Це була нагальна потреба і для Європи, і для України.

Агіографічна форма вираження образу Богоматері проявлена і в підсумкових матеріалах її земного життя та епізодах так званого Успіня – переходу у вічні небеса, “яко и по смерти жива есть и воскресе изъ гроба, якоже и Господь Ісусъ Христосъ”⁴⁷. Переповідаючи знову славетність її діянь, автор хронографа наголошує на гармонійному поєднанні в образі Марії людського і божественного начал, яка всім своїм життям утверджувала

⁴⁶ Хронограф западнорусской редакции // Полное собрание русских летописей. – Пг., 1914. – Т. 22. – Ч. 2. – С. 49.

⁴⁷ Там само. – С. 59.

ідеали духовної чистоти і материнських почуттів для наслідування, що актуальне в усі часи для християнських народів. Як відзначає медієвіст Сергій Аверинцев, оповіді про Успіня Марії використовуються в пам'ятниках письменства “символічно”, бо вони “немов повторюють найважливіші смислові моменти Її життя: провіщення від Архангела Гавриїла про Близьку смерть – нове Благовіщення, прилучення до “небесної слави”... – нове “введення до храму”⁴⁸. Здається, докладне зображення закінчення земного життя Марії – це просвітницька достовірність для переконання людського інтелекту, а епізод переходу Богоматері в небесні світи – душі освіченого читача.

Отже, впродовж століть українська творчість черпала натхнення й авторитетні приклади духовної величі зі сторінок Святого Письма. Образи, сюжети, інтенції трансплантувалися в пам'ятки національної творчості, додаючи до суто авторового бачення світу ще й канонічні християнські концепти. Особливою популярністю в давньоукраїнській книжності користувалися сюжети, пов'язані з образом Діви Марії. Так, своєрідне ідейне вираження цієї постаті спостерігається в апокрифічній пам'ятці середньовічної доби “Ходінні Богородиці по муках”, де образ Матері Ісуса Христа виступає антитезою грішному світові і його представників, символізуючи світло й порятунок; пов'язаний з нею і чистець як єдина можливість очищення і звільнення від пекельних мук за гріхи. Потребу морального і розумового українського (європейського, світового) ренесансу виражено також у потрактуванні образу Богородиці в українському хронографі XVI століття. У ньому автор звертаються до літературного образу Діви не як символу, а реальної визначної постаті в цивілізаційній ході людства. У житійній формі, наближеній до канонічної євангельської традиції, представлено її земне життя як історичну ланку становлення світового

⁴⁸ Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – С. 140.

III. Україна в контексті європейського Відродження

християнства і його церкви, а її чистота і боговірні діяння – задля просвітницької повчальності та християнського дидактизму. Таким чином, Божа Мати виступає в обох творах образом-закликом до очищення від буденної жорстокості і віровідступництва душі, помислів і діянь свідомих українців (людської спільноти взагалі) (в апокрифі завдяки протиставленню в тексті божого (духовно чистого) і людського (гріховного)”, а в хронографі – достовірній оповіді, вираженій у формі житія, її земного буття, вартого наслідування), що було й залишається актуальним й необхідним для нормального співжиття *homo sapiens*.